

Ukrayna Ermenileri veya Ermenileşen Kıpçaklar

Erdoğan Altınkaynak*

Özet

Bu makalenin verileri 2003 - 2006 yılları arasında Ukrayna'da görevli olduğumuz yıllar içerisinde toplanmıştır.

Ermeni kelimesi bir milleti değil bir mezbebi ifade eder. Bu mezbebe inananlar değişik etniklerden oluşmaktadır.

Bugünkü Ermenilerin oluşmasında özellikle Oğuz ve Kıpçak topluluklarının çok önemli rolleri olmuştur. Ukrayna'da Kıpçaklar, toplumsal çözülmeye uğradıktan sonra bazıları bu mezbebi seçmişlerdir. Bunu dilleri, kültürleri ve bıraktıkları hatıraları doğrular.

Ukrayna Gregorianları ticaret ve sanatta başarılı olmuşlardır. Bununla beraber elçilik, tercümanlık, rehberlik, casusluk faaliyetlerini de yürütmüşlerdir.

Anabtar Kelimeler: Kıpçak, Gregorian, Ukrayna, Ermeni, Hayk, Kırım.

Ukrayna Ermenileri ve onlara ait kültürel unsurlarla tanışmamız 2003 - 2004 yılları arasında Kırım'da görevli olduğumuz yıllara dayanır. Bu yıllarda aynı üniversitede görev yaptığımız A. Garkavets'ten Ermeni

alfabeli Kıpçak Türkçesi metinlerinden bazı- larını kopyaladık. Esasında bu metinleri Gar- kavets transkripsiyon edilmiş halde yayınlamıştı. Daha sonra Ukraynalı Türkolog İrina Driga, Kiev'de bulunan ve tarafımızca mü- racaat yoluyla temin edemediğimiz Ermeni Alfabeli metinlerden bazılarının mikrofilmle- rini ücreti mukabilinde gönderdi. Bunlardan başka araştırma tespit gezilerimiz esnasında Galina Himilovska ile gittiğimiz Lvov, Lutsk, Galiçya, Çernovtsi bölgelerindeki müzeler- den, tanışma imkanı bulduğumuz Daşkeviç ve Koçibey'den bazı malzeme ve eski tarihli kaynakları temin ettik. Aynı yıllarda Kırım'da etnik azınlıklar üzerine yapılan çalışmaları takip edip tercüme yoluyla arşivimize aktar- dık. Bu yıllarda bir de Ermenice - Türkçe sözlük çalışması hazırlıklarımız oldu. Ancak Ermeni kökenli araştırmacının vazgeçmesi ve TİKA'dan gerekli desteği alamayışımız nede- niyle bu sözlük çalışmamız yarım kaldı. 2006 yılında da Garkavets ile Almatı'daki Deşti- i Kıpçak Enstitüsü'nde birlikte 6 aylık bir çalış- mamız oldu. Onun çalışmalarından bir hayli istifade ettik. Bu çalışmamız da 2003 - 2006 yılları arasındaki derleme - toplama - deşifre ve kayıtlarımıza dayalı olarak yapılacaktır.

Gregorianlık, bir mezbebe verilen adı- r. Ermenistan'da Hıristiyanlık resmi din olarak 301'de kabul edilmişti. İlk Ermeni ka- toliği ve Ermeniler arasında Hıristiyan dinini yayan Grigora Prosvetitel olmuştur. Dolay- sıyla kilise de 'Grigoryan kilisesi' adını aldı. Dogmatizm ve tören ilişkilerinde Ortodoks dinine yakın olup ama Monofizitlerin oku- lunu devam ettirirler. Onlar İsa Peygamberi Tanrı ve insan olarak değil de sadece Tanrı olarak kabul ederler. 451'de Halkidonskiy Vselenskiy kilisesinden sonra Monofizitleri dalâl olarak saydılar ve Ermeni kilisesi ba- ğımsızlığa kavuştu.¹ Hayk kavminin milli mezbedir. 1850'lere kadar Gregorianlık bir cemaattir. Türk, Fars, Arap ile Hayk kavmin- den insanlar da bu cemaatin içinde yer almış-

(* Prof. Dr. Ardaban Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Ardaban.

(1) M. A. Aricioni, Armiani v Ukraine, Donetsk (?)

tır. Ermeni kelimesi yukarılarda, yükseklerde yaşayan, dağlı anlamında kullanılmaktadır. 1850'li yıllardan sonra bu cemaat siyasi bir kimliğe büründürülüp Gregorianlık ve Haykılık birleştirilir.² Son çalışmalara göre de, Anadolu'daki isyancı grupların içinde Türk soylular da vardır.

Gürcü kroniklerine göre Ermeniler Bizans politikaları neticesinde önceleri Kafkasya'dan, İran baskılarından kurtulmak amacıyla Anadolu'nun içlerine çekilmiş, daha sonra Bizanslılardan gördükleri zulümler nedeniyle tekrar Kafkasya'ya dönmüş ve Güney Kafkasya ile Anadolu'nun doğusuna yayılmışlardır.³

Bugünkü Ukrayna ve Avrupa Ermenilerinin bu coğrafyaya gelişleri ise yine göç dalgalarıyla gerçekleşmiştir ki o da önce Bizans zulmü ve sonra da Ani'nin Türkler tarafından alınmasından sonra Kırım'a koloniler halinde gelip yerleşmişlerdir. Gregorian Kıpçakların Batı Ukrayna veya Luvov'a gelişlerinin nasıl olduğu hakkında değişik kaynaklar farklı görüşler ileri sürmektedir. VIII - XII asırlarda kaçaklar, göçenler ve tüccar ile esnafın vasıtasıyla bir cemiyetin oluşması, XIV - XV. Asırlarda Kırım'a toplu göç ve Kırım'ın Osmanlılar tarafından fethinden II. Katerina dönemine kadar olan zaman ve II. Katerina'dan sonraki dönem Gregorianların Ukrayna - Rusya'ya göçleri ve yayılmaları ile ilgili zaman dilimleridir. Anadolu Selçuklular döneminde Anadolu'dan Kırım'a ve oradan da 13. asırda Luvov bölgesine gelinip yerleştiği,⁴ XIV. asırda ilk Gregorian Kilisesinin (1361) kurulduğu bilinmektedir. Buldukları bölgede halen bir kısmının yaşadığı ve halen o dönemlere ait belgeleri muhafaza eden merkezlerin olduğu, da bilgilerimiz arasına ilave edilmelidir. XVIII. Yüzyılın sonlarında bu bölgede cehren Hıristiyanlaştırılmış Tatarlar da vardı.

Bölge tamamen bir ticaret ve sanat merkezi idi. Nihayetinde Sultan İbrahim'e ait olduğu söylenen, ve şu anda Luvov Devlet

Arşivinde saklanan bir Hattı Hümayunda⁵ da bu durumu açık-seçik görmekteyiz. Luvov, o tarihlerde serbest bölgedir. Hiçbir mal bu şehre girmeden Ukrayna ve çevresine dağıtılamıyordu. Buradaki tüccarların büyük çoğunluğunu da Gregoryan tüccarlar oluşturuyordu. 1685 senesinde Luvov'daki 14 büyük mağazanın 10'u ve 17 orta halli mağazanın da 13'ü Gregoryanlara aitti. Bunun sebebi ise Gregoryanlara tanınan imtiyazlardı.⁶

Luvov'daki Gregoryanların tamamı ticaretle uğraşmıyordu. Büyük çoğunluğu zenaat işleriyle uğraşıyordu. XVII. Yüzyılın başlarındaki vergi kayıtlarına göre Gregoryanların % 80'i zenaatkardı. Kasaplık, yün ve deri işleri, nakışçılık, eğercilik, terzilik, okçuluk, kılıççılık, kürkçülük, kağıtçılık, petrol ürünleri, ressamlık, ayakkabıcılık, sarraflık, meşrubatçılık işleri Gregoryanların tekelinde idi. Kağıt fabrikalarına hammadde temini ve darphane işlerine de bakıyorlardı.⁷

Gregoryanlar, Kıpçak Türkçesine yakın olan Kırım Tatar Türkçesi ve diğer Türkçeleri bildikleri için tercümanlık, müsteşarlık, danışmanlık, konsolosluk vazifelerinde de bulunmaktaydılar. Casusluk ve muhbirlik yaptıkları da bilinen işleri arasına idi.⁸

Kiev'de bir Ermeni kolonisi veya Ermeni hicreti olduğu yolunda XVI - XVII. yüzyıl öncesine ait bir bilgi yoktur. Özerkliği olmayan Gregoryanlar ve onlara ait bir kilise-

- (2) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.
- (3) Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Trabzon 2013, 10-16-18-36-157.;Roin Metreveli, *Kartlis Tsehovreba*, Tbilisi 2008.
- (4) Tüncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, Ankara 2000, 299.
- (5) Fermanın mikrofilmi arşivimizdedir.
- (6) XV-XVIII. Asırlar arası, o zamanlar serbest bölge olarak ün yapan Luvov'da, Gregorian Kıpçaklara ait belgeler hususunda Dr. Aleksandr Garkavets de bize bilgi aktarmıştı. Bu metinlerin korunduğu arşive ve müzeye muracaatla, bazı kaynaklarda II. Dünya Savaşı sırasında yanarak yok olduğu söylenen Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinin mikrofilimlerini, özel arşivimizde bulundurmak üzere aldık.
- (7) Luvov Şehrinde bulunan Gregorian Kilisesi günümüzde yoğun turist akımına uğramaktadır. Bu turistlere rehberler açıklamalarda bulunurken, bilinen Ermeni soykırımı ile ilgili tevatürleri de aralara sıkıştırıyorlar. Luvov'daki Gregorian Kilisesinin girişinde ve bahçesinde taştan mezar kitabeleri var. Bunlardan büyük kısmı, mezar sahiplerinin kendi isteği ile yer döğemesi olarak kullanılmış. Amaç nefsin terbiyesi imiş. Aynı anlayışı Gürcülerde de görmekteyiz. Bu taşların üzerinde Ermeni alfabesi ile Kıpçak Türkçesi yazılar var. Bunları video kamera ile kaydettik. Bahçede bulunan yekpare ağaçtan oyma ikon görülmeye değer güzelliktedir.
- (8) Garkavets, *Kıpçaksöyve Pismemoye Naslediye*, I, Almatı 2002, 10.

nin XVI - XVII. asırlarda varlığını, sonradan buraya gelerek yerleştiklerini biliyoruz. Yine buradaki Ermenilerin dillerinin Kıpçak Türkçesi olduğu da bilinmektedir. Burada kurulan Gregoryan mahkemesinde yeminler ya da and içmeler Kıpçak Türkçesi ile yapılıyordu.⁹

Kiev ve Kamenetse merkezlerinden başka Lutsk, Vladimir, Suçava, Serete, Balta, Baga, Belza, Bereyar, Baroka, Broda, Buçaç, Çernovtsi, Gorodenko, Kutav, Stanislav, Vara, gibi yerleşim merkezlerine dağılmışlardı. Gregoryanlar Ukrayna'nın 70 yerleşim merkezinde bulunuyorlardı.

Kırım'da Gregoryan nüfusun en yoğun olduğu bölge Kefe idi. XV. Yüzyılın ikinci yarısında buradaki Gregoryanların nüfusu 35-40 bin civarındaydı. İkinci büyük yerleşim merkezi ise Sudak idi. Sudak, Kıpçak Devleti'nin de en önemli ticaret merkezidir. Kırım'da yaşayan bu Ermenilerin bir kısmı Kral I. Leos'un davetiyle Batı Ukrayna'ya ve Galiçya'ya yerleşmişlerdir. Daha sonra Polonya Ermenileri olarak anılan Ermeniler bunların torunlarıdır. Ukrayna Ermenilerinin merkezi 1496 tarihinden itibaren Kamenets-Podolsk şehri idi. 1883 yılında Kamenets'e giden Kuşneryan adlı bir Ermeni, dönüşünde yazdığı yazıda; Bu Ermeniler kendi ince ve nazik dillerini bırakmış, ülkelerini talan edenlerin dillerini benimsemiştir demektedir ki bizim bu görüşe katılmamız mümkün değildir. Katılmadığımız görüş Ermeni dili ile ilgili olan kısım değildir. O kişilerin anadillerini bırakmasıyla ilgili olan kısım değildir.

Karasubazar, Kezlev, Akmescit, İnkerman, Surhat gibi vilayetlerde de Gregoryanlar yaşamaktaydı. Ermeni kolonistleri Kırım'dan Kuzey Preazovya tarafına 1778-1779 yıllarında Rumey (Türk dilli Grek), Urum (Türk dilli), Volohlar (Moldavyalılar) ve Gürcü'lerle (Türk dilli Gürcüler) birlikte göçmüşlerdi.¹⁰ Bu göç esnasında önceleri Ukrayna (Deşt-i Kıpçak) steplerine doğru gitmişler, birkaç yıl buralarda kendilerine uygun bir yer aradıktan sonra, günümüz Rostov-na-Donu toprakları-

na yerleşmişler, Kırım'dan çıkan Gregoryanlar Rostov-na-Donu topraklarında Nahıçevan-na-Donu ve birkaç köy kurmuşlardı.¹¹

'Türk dilli Ermeni kolonileri Ukrayna'da Galitsko-Podolski'de ilk defa Altınordu zamanında, XIV. Asrın ortalarında, Karay veya Litvanya Tatar kolonistleriyle aşağı yukarı aynı zamanda gelmiş olabilirler. Daha sonra 1475'te Osmanlı Türkleri Kırım'da Kefe şehri fethedince koloni akınları buradakilerle birleşmişlerdir. Kefe'de yaşayan Ermeniler şehirden çıkıp Ukrayna'da Podolya merkezi Kamenets ve Galiçya'da merkezi Lvov'a kendi dindaşlarıyla birleşmişlerdi. Günümüzde Ermeni kolonistleri Türk dilli olmaktan çıkmışlardı ve yerli halk gibi Rusça, Ukraynaca ve Polonca konuşmaktadırlar. Fakat eskiden nasıl konuştuklarını XVI- XVII. Asırdan kalma Türkçe fakat Ermeni alfabesiyle yazılmış belgeler bize göstermektedir. Bu belgeler genellikle Ermeni Mahkemesinin protokolleri, din ve dil ile diğer yazılardan oluşur.

Rusya-Ukrayna topraklarına Ermenilerin ilk gelişini Ermeni tarihçileri Ani başkenti olan Bagratid Ermeni devletin çöküşüne (886-1045) bağlamaktadırlar.¹² XI-XII. Asrın ilk yarısında Kiev'de ilk Ermeni kolonisi olduğunu yazılmaktadır.¹³ Ermeni, Türk ve Ermeni Kıpçak eserlerinde Mankerman olarak geçmektedir. O zamanlar Kiev'de Ermeni cemaati kolonisi olduğu şüphelidir. Daha geç zamanlarda Agop III. kitabında Kamenskiy ve başka şehirlerinde bulunan ünlü papazların ruhani dairelerden başka özerk Ermeni cemaatları olduğunu yazılmaktadır. Kiev'de bulunan kiliseden de söz edilmiştir.¹⁴ XVI-XVII. Asırlarda Kiev'de böyle bir cemaat yoktu. Kiev'den Kamenetske gelenler ise

(9) Garkavets, *a.g.e.*, I, Almatı 2002, 7.

(10) O. M. Garkavets, Urumi Nadazovya, Almaata 1999.

(11) . Sobraniye Aktov, Otnasyashysya k Abozreniyu İstorii Armyansogo Naroda, Moskova 1838,ç.1, 178-180; Prisoyedineniye Kirima k Rossii1885,ç. 3. 317, 322, 557, 588, 710.

(12) M. Bıskants Çanaparnordutiun i Lehastan Yey Yayl Ko-Mans Bnakals i Haykazants Serelots i Nahneats Ani ka-akin, Venetik 1830.

(13) L. S. Haçikan, Noviye Materiali o Derevney Armyanskoy Kolonii v Kieve, İstoriceskiye Svyazi i Drujba Ukrainaskogo i Armyanskogo Narodov, I, Erevan 1961, 110-120.

(14) G. Alişan, Kamenits, Taregrik Hayots Lehastani Yey Rumenioy Havestçey Yauveluatsovk, Venedik, 1896, 221.

Kiev’de Ermeni cemaatinin olmadığını söylemektedirler. Fakat Kiev’de Ermeni kilisesi vardı. Kamenetsk papazı Mihno 1609’da vasiyetnamesinde mirasın bir kısmını Kiev’deki kiliseye bağışlamıştır. (Akt. Kıpçakskoye Pismennoye¹⁵. 24: 45). Sicil kitaplarına göre Kiev Ermenilerinin ve Kamenetsk Ermenilerinin dilleri Kıpçak dili idi. Kiev’den Kamenetsk’e yerleşen Ermeniler yerli Ermeni mahkemesinde Kıpçak dilinde vatandaşlığı kabul ediyorlardı.

Podolya ve Galiç’te yerleşen Ermeniler Moldavya, Valahya ve Kırım’dan çıkan Ermenilerdir. Önemli yerleşim merkezleri Akkerman, Seret, Suçava, Hotin ve Yassı idi. Kırım’da XI. Asrın ortalarında kurulmuş en büyük Ermeni kolonisi Kefe’de idi.¹⁶ XV. Asrın ortalarında görgü şahitleri (Ermeniler!) burada 35-40 bin civarında Ermeni yaşadığını¹⁷ söylese de bu rakamların kesin olmamakla birlikte biraz da mübalağalı olduğu açıktır. XII. Asırda ikinci büyük Ermeni koloni yerleşim merkezi Sugdeya’daydı (Soldaye-Sudak’ta).¹⁸ Kırım’da başka Ermeni kolonileri Yevpoterya (Kezlev), Karasubazar, Simferopol (Akmescit), İnkerman, Surhat (Eski Kırım) v.s. yerlerde de vardı.

Lvov’da Ermeni kolonisinin kuruluşu şehrin kuruluş zamanına bağlanmaktadır (XIII. Asrın ortaları).¹⁹ Lvov’da 1363’te Ermeni piskoposun katedrali oluşmuştu.²⁰ İki sene önce ‘Venetsianskiy Hronika’da (Venetsiya Kroniği) yazıldığına göre, 1361’de Kutsal Ana Ermeni kilisesi inşa edilmişti. /Arm. 194:61r/.

Sis’li Agop III. kitabına göre 1410’da Ermeni papaz ruhani daireleri Kiev ve Kamenetsk’ten başka Lutsk, Vlodimir, şimdi Romanya topraklarına giren Suçav ve Seret’te bulunmaktardı.²¹

Daha geç zamanlarda Ermeni yerleşim merkezleri Balta, Bara, Belza, Berejana, Boroka, Brodıt, Buçaç, Çernovtsı, Çertkovo, Dubna, Gorodenko, Hotina, Jvansı, Jovkva, Jukova, Zamostye, Zoloçovo, Kolomiye, kutı,

Lıska, Mogilevo, Obertino, Podgaytsı, Raşkovo, Sambore, Satanova, Skala, Smotriç, Snatna, Stanislav, Studentitse, Tismenitse, Yagelnitse, Yazlove, Yaroslavl, Vara, vs. yerlerde Sadok Baronça’nın belgelerine göre²² Ukrayna’nın yetmişten fazla şehir ve köylerinde Ermeniler yerleşmişlerdi.²³

XIV. Asrı sonlarında Kamenets Podolskiy’de ilk başta Kutsal Nikola adına 1398’de²⁴ yerli Ermeni kilisesinin inşa edilmesinde Ermeni tüccarı Türk soyadlı Sinan Hutlubey maddi yardım yapmıştır. Daha sonra bu kilisenin yeni bina duvarına rabtedilen kitabe büyük Ermeni kolonisi olduğu yazılmıştır. 1577’de Kutsal Nikola kilisesinin yeni taş binası yapılmıştır. Kamenetsk-Podolskiy Ermeni mahkeme sicil kitabında bu bina 27 Ekim 1577’de teslim edildiği yazılmaktadır. /Akt. KP 8, 20 ob/.

Büyük ihtimal Kamenetsk’in dışında iki Ermeni köyü - Bolşiye ve Maliye Armyane daha geç dönemlerde kurulmuştur.²⁵

Yukarıda yazdığımız Ermeni kolonilerinden en büyük olanı Kamenetski’de olanıydı. Lvov’da 60, Kamenetskte 300 civarında aile vardı²⁶ ve yerli mahkeme sicil kayıtlarında yazıldığına göre bu rakamlar daha fazlaydı. Onlar burada sadece şehrin 3/1’e sahiplerdi.

(15) Kıpçakskoye Pismennoye. (Aleksandr Garkavets’in çalışması olan bu eserden alıntılar bu şekilde verilmiştir. Bundan sonraki yerlerde KP şeklinde geçecektir.)

(16) M. Malowist, Kafa Koloniyası Geneuenska na Krumiye i Problem Wschodni W Latch 1453 - 1475, Warszawa 1947, 22, 49-67, 90-106.

(17) V. Mikayelan, İstoriya Armyanskoy Koloniy v Krimu, Erivan 1965:15-17).

(18) F. Brun, Çernomorje, Odessa 1880, 129.

(19) İ. P. Kripyakeviç, K Vaprosu o Naçale Armyanskoy Kalonii vo Lvove, İstoriçeskiye svyazi i Drujba Ukrainskogo i Armyanskogo Narodov, Kiev, Nauk, Dumka, 1965, 122-123.

(20) E. Setsinskiy, Gorod Kamenets Podolskiy, Kiev 1895, 176.

(21) Alişan, a.g.e., 221.

(22) S. Baracz, Rys Dziejow Ormianskich, Tarnapol 1869/, T. Gromnitskiy / Gromniski, Ormanie w Polsce, Ensyklopedia Koscielna, Warszawa 1891, 392-449

(23) Virmenski kolonii na Ukraini, Radanska Ensiklopediya İstorii Ukraini, Kiev 1969.

(24) F. Müller, Zwei Ermenischen Inschriften Aus Galizien Und Die Gründungsurkunde Der Armanischen Kirche in Kamenet Podolsk, Sitzungberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu, Wien, 1896, 5-7

(25) Baracz, a.g.e., 163

(26) J. Antoni, Zameczki Podolski na Kresach Multanskich, Krakow 1869, 16.

Özel kiliseleri, Pazar yeri, alışveriş merkezleri, muhtaçlar için sığınacak yer, hamamları vs. gibi yerleri vardı. Kamenetsk Ermenileri burada su değirmenlerini, köylerini, tarlaları kiralyorlardı. Zanaat iş yerleri, özerk kamu ve din cemaatları, mektepler vs. yerleri de vardı. Genel olarak büyük, disiplinli, iyi organize edilmiş ve sağlam şehir cemaatıydı.

İlk başta şehirlerde ayrı semtlerde yaşadıkları zamanlar, yeni topraklara yerleşen Ermeniler özerk cemaatler kurmuşlardı. Yazarlara göre, 1344'te III. Büyük Kazemir, Lvov ve Kamenetsk'de yaşayan Ermenilere özerklik avantajını vermiştir.²⁷ Evraklara göre Lvov'da yaşayan Ermenilere 17 Haziran 1356'da kendi kanunlarıyla ayrı mahkeme kurmalarına izin verilmiştir. /Acta, t.3, No.45/.

Kamenetsk Ermenileri ilk avantajlarını Koriatoviç Litvanya-Rus Grandüklerinden 1374 ve 1394 yılları arasında kazanmışlardır. Bu avantajları tasdik eden belge 1443 tarihlidir.²⁸ Hukuki özerk hakkını Ermeniler 1496'da kazanmışlardı. O zamanlar Yan I. Olbraht, Çar fermanıyla Kamenetsk Ermenilerine başka hukuk kanunlarına tabi olmaması şartıyla kendi hukuk ve cemaat kanunlarına dayanarak mahkeme kurmuştu.²⁹

Ermeniler Mihtar Goşun XII. Asra ait yerli Kıpçak Polonya 'Sudebnik'in versiyonuna göre mahkemelik edilirdiler. Bu kitabın Latince metnini Sigizmund I. Stary 5 Mart 1519 yılında Lvov Ermeni Kıpçak muhakeme usulü kanununa göre 1523-1594 yıllarına ait ve 1604 yılında son basılmış onun Polonya versiyonuna göre Lvov Ermenileri için tasdik etmiştir.³⁰ Ama IV. Kazemir'in hükmüne göre 1469 yılında Lvov Ermeni mahkemesi Polonya kanunlarına göre hüküm sürdürmekteydi.³¹ 1496 yılında Lvov Ermeni mahkemesi Polonya Ermeni mahkemesiyle birleşmiş ve ona tabi olmuştur ve burada 24 Mart 1784 yılına kadar artık Ermenilerin söz hakkı yoktu.³²

1444 yılından 1734 yılına kadar Lvov'da piskopos tarafından yönetilen çeşit-

li din meselelerini çözen: evlilik, vasiyetnameleri vs. Ermeni Din mahkemesi de vardı. Sigizmund II. Avgust'un kararnamesinde 16 Mayıs 1569 yılında Lvov Ermeni piskoposa din meselelerini çözmesi için izin verdiği yazılmaktadır. İ. Vagileviç tarafından yayınlanmıştır.³³

Kamentse'de kendilerine avantajlar sağlamak için Ermeni mahkemesi kurulmasını her zaman gündemde tutuyorlardı. Mesele, 1565 yılına ait 'Kamenetskaya Hronika'da (Kamenetsk Kroniği) Zagid oğlu Grigor'un ölümünden bahsedilmektedir. Grigor önceden Ermenilere sağlanmış olan avantajlarını tekrar gündeme getirmek için 25 defa Polonya Çarına gitmiş.³⁴ Bu mahkeme 1786 yılına kadar bağımsız olarak çalışmıştır. Bağımsızlığı bazen çok ileri gitmekteydi. Örneğin, Ermeni mahkemesi Kamenetsk yönetici üyelerinin yanında yerli vatandaşlık izni verebilirdi.³⁵ Aynı şekilde toprak dağıtımında, mahkemelik olan kişinin hayatla ölüm arasındaki bütün meselelerini çözerdi.

Ermenilerin bağımsızlığı Ukrayna'da bağımsız olan Ermeni Grigoryan kilisesinden kaynaklanmaktaydı. Onun için Polonya Katolik piskoposu Lvov ve Kamenetsk Ermenilerini Vatikan'ın yardımına dayanarak Roma Katolik kilisesine bağlamak istiyordu. Lvov Ermeni din adamları da Eçmiad Melkisedek piskoposu ve piskopos Nikol Torosoviç bu işin olması için çaba göstermişlerdi.³⁶

(27) F. Macler, Rapport Sur Une Mission Scientifique En Galicie Et En Bukowine, Revue es Etudes Armeniennes, Paris 1927, 13; K. Matwijowski, Prawo Ormianskie w Dawnej Polsce, Lwow 1939; M. Oles, The Armenian Law in the Polish Kingdom, Roma 1966.

(28) A. Przedziecki, Podole, Wolyń, Ukraina, Obrazu Miejsca i Czasow, I, Wilno 1841, 147-148.

(29) Przedziecki, a.g.e., 149

(30) O. Balzer, Porzadek Sadow i Spraw Prawa Ormianskiego Z. R. 1604 / Wyd, Lwow 1912.

(31) M. V. Vladimirskiy-Budanov, Nemetskoye Pravo v Polşe i Litve, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya 1868, Bölüm 11 (140), Noyabr, Armianski Yurisdiktsya 557; V. S. Kulçitskiy, Armianski Sudebnik Mhitara Goşa i Yego Primineniye v Lvove, İstoriçeskiy Svyezi i Durujba Ukrainskogo i Armianskogo Narodov, Nauk-Dumka II., Kiev 1965, 147.

(32) Kulçitskiy, a.g.e.

(33) Dodatek Tygodniowy Przy Gaziecie Lwowskiej 1857, No 44, sayfa 182; No: 45, sayfa 186; No: 46, sayfa 190.

(34) Alişan a.g.e.,36.

(35) Dokümanlar 1967,74, 225-226, 339-340; Aktu 1963, 229-300

(36) Pawinski 1876; Lechicki 1928; Petrovicz 1960/.

26 Nisan (6 Mayıs) 1627'de Lvov'un Ermeni din adamları ve entellektüel ve Kamenets Podolski'den gelenler, kendi çıkarlarını düşünerek Nikol Torosoviç ile anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmada Nikol Torosoviç onların din adamı yerini almaktaydı. Kamenets cemaatı Nikola'nın politikasına ne kadar karşı çıkmışlarsa da onu destekleyenler kazandılar ve 1 Ekim 1666'da Kamenets şehrinde Aziz Nikola Ermeni Gregoryen kilisesinde ilk defa Katolik kanunlarına göre dini ayin gerçekleştirildi. Fakat Kamenetsk Ermenilerinin çoğunluğu Katolik dinini kabul etmediler. 1672-1692 seneler arasında Türkler tarafından şehir fethedilince burada hala Ermeni Grigoryan piskoposu İoann Berstoviç vardı.³⁷

Ermenilerin hukuki, idari ve din bağımsızlıkları bölgenin ekonomik hayatında aktif rol oynamaya mani değildi. Onlar bazen bölgenin sanayi ve alışverişinde önemli rol oynuyorlardı. Bu bölgeden Ukrayna, Beyaz Rusya, Polonya, Litvanya, Rusya, Dunay beylikleri, Türkiye, Kırım Hanlığı, Suriye ve Şam arasında yapılan önemli ekonomik bağlar vardı.

Kıpçak³⁸ ve Cenevizlerden kalan daha sonra Ermeniler tarafından devam eden ticaret bağları önemli rol oynamaktaydı. İstanbul, Edirne, Kafa, Kilya, Akkerman, Yassa, Seret, Suçav, Mogilev-Podolskiy, Hotin, Kamenetsk-Podolskiy, Lvov, Yaroslavl, Yazlıvets, Brodi, Lutsk, Polonya'da Krakov; Litvanya'da Vilno, Rusya'da Smolensk ve Moskova önemli ticaret merkezleriydi.

Kamenetsk Ermenilerinin mahkeme sicillerinde yerli Ermenilere ticaret ve alışverişlerde avantajlar sağlandığı yazılmaktadır. Harp zamanlarında Ermeni ticareti devam edip savaştan tarafların koruması altındaydı. 1620-1621 yılları arasında Hotin Savaşı zamanında Kamenetsk Ermenilerine Türkiye tarafından 8 veya 13 adet kadar koruma belgesi verilmişti. Belgelere göre Ermeniler Türkiye ve peyk memleketlerde tehlikesiz olarak

ticaret yapabiliyorlardı. (Akt.KP. 20, 50; Akt.KP. 26,40ob, 63, 85 ob, 109 ob; Akt.KP. 28, 25).

Lvov ve Kamenetsk Ermenilerinin ticaret bağlarının iyi olduğuna dair başka örnekler de vardır. 1574'te Ermeni tüccarı Toros Krikoroviç, Krakov'da yaşayan esnaf Endris Fugulbedr ile 1422 Florinalık ticari anlaşma yapmıştır. (Akt.KP.8, 65). Günümüze kadar kalan Kamenetsk'te 1577'de yeni Aziz Nikola adına Ermeni kilise inşasına 1653 Florin masraf edilmiştir. Onlardan 1150 Litvanya Florinini (1725 Polonya altını) tüccar Andrias bağışlamıştır. (Akt.KP.8, 20 ob). 1600 yılında Nikol Torosoviç 15000 Zlotih tutarında, Lvov tüccarı Zahariy İvaşkoviç İstanbul'dan kervanla gelen toplam 12185 Duka tutarında mal almışlardır.³⁹

Gregoryanların tamamı esnaf veya tüccar değildir. Köylerde yaşayanlar tütün, bağ-bahçe işleri ile uğraşırlar. Özellikle konyak yapımında şöhretlidirler.

İç pazara genellikle Ermeniler hakimdir. Örneğin 30 Eylül'de (10 Ekim) 1616'da Kamenetrsk Ermenilerinden 43 kişi mallarının giriş çıkışına vergi ödemişlerdi. Bu kişiler: Kurilo Bogdanoviç, Karakaş, Yakub ve Tatul, Şiblist'in yeğenleri, Kriştof Goluboviç, Kırkorşa Goluboviç, Varteres, Mikolay ve Simon Yakuboviç, Pavel, Dimitr, Bahsı Varteresoviç-Zahariaş Milkoviç, Varteres Milkoviç, Yakub Kasproviç, Krikor Milkoviç, Yakub Avgustinioviç, Kriştof İsayoviç, Kriştof Varteresoviç, İvanis Mankoviç, Kırkor Ganusoviç, Norses Ganesoviç, İvanis Hingigoviç, Kırkor Ganusoviç, Baltser, Hıdır, Arakel, Kriştof ve Yan Kotları, İvanis Sinaloviç, Kriştof Kırkoroviç, Zahariaş İvanisoviç, Martin, Murat, Kosta Lukaşoviç, Nikolay, İsay Sergiyoviç, Kırkor

(37) K. Yezan, Nasilstvinnaya Uniya Arman Polşi s Rimskoy Serkviyu, SPb, 1884; E. Setsinskiy, Gorod Kamenets Podolskiy Kiyev 1895, 177-178; G. P. Pingiran, Z İstoriy Borotpiy Ukrainskih Verminiv Proti Nasilnitskogo Zaprabadjenya Uniyi v 30 Rokah XVII. Veka, Naukova İnfomatsiniy Bületen Arhivnogo Upravleniya, YRSR 1963, No. 5, Sayfa 46-51.

(38) Doküman 1967, 107; P. Golubovskiy, Peçenegi, Türki i Polovtsi Donaşestviya Tatarov, Kiev 1884, 219-222; D. Drüll, Der Codeks Cumanicus, Entstehung Und Bedeutung, Stuttgart 1980, 143.

(39) İ. A. Linichenko, Çerti Iz İstoriı Sasloviy v Yügo Zapodniy, Galitskiy Russi XIV-XV Veka, Moskova 1895, 5-6.

Çekel, Zahariaş Goluboviç, Avgustin, Bogdan Torosoviç ve Kirkor Mostroboviç. (Akt. KP. 26, 235 ob). Buradaki isimlere dikkat edilirse bazılarının tamamen Türkçe veya Türkçeleşmiş isimler olduğu görülecektir. Özellikle “Bahsı/Bahşı, Karakaş, Hıdır” kelimelerine dikkat çekmek isteriz.

N.K. Krivonos’a göre 1685’te Lvov’da 14 zengin bakkaldan 10 ve 17 fakir mağazadan 13’ü Ermenilere aitti.⁴⁰ Ermeniler tarafından dışarıdan getirilen mallara benzeyen malları kendileri (kumaş, keçe, ayakkabı, deri ve deri işlemeli mallar, donanım vs.) ürettikleri için, yerli esnaflar iflas ediyorlardı ve dolayısıyla Ermeni ithalatının azalması için belediye vs. yerlere başvuruyorlardı. Örneğin, Çar Mihaylo’nun 1669’da Kamenetsk dokuma şirketine verdiği takdirname ve başka evraklar bunlardan bazılarıdır.⁴¹

Ermeniler sadece dışarıdan getirilen malları satmıyorlardı, yerli bira, bal (alkollü içki), şarap ve gorilkayı (Alkollü içki) kendi evlerinde yapıp satıyorlardı. Bundan dolayı onlara avantajlar da sağlanmıştı.⁴² Kamenetsk Ermeni cemaatin kiraya verilen kendi taverna ve kabakları (içki içilen yeri) da vardı. Kamenetsk tüccarların kendi dernekleri de vardı. (Akt.KP. 42, 171 ob).

Ermeniler sadece ticaret ile uğraşmıyorlardı zanaatlıkla da uğraşmışlar veya ikisini bir arada yürütmüşlerdir. Vergi sicil listelerine göre 1407’de Lvov Ermenilerin % 80’i zanaatkar olmuştu.

Diğer yerli zanaatçılar gibi Ermeni zanaatçıları ortak, ayrı veya karışık atölyelere giriyorlardı. XII. asrın başlarında Kamenetsk’te ticaret atölyesi hariç olmak üzere dört Ermeni atölyesi (deri işleme, ayakkabı tamirati, kuyumcu ve kasap) vardı.

Aynı zamanda Lvov’da ayrı Ermenilere ait sahtiyan işleme atölyesi vardı. Atölyede Moldavya, Rusya ve Macaristan’a ithal etmek için deri işlenirdi. Atölye 1620’de tasdik edilmişti.⁴³ Benzer atölyeler XVIII. Asrın başla-

rında Stanislav’da⁴⁴ ve Mogilev’de vardı.⁴⁵ N.K.Krivonos Lvov’da petrol atölyesi olduğunu ve Ermenilerinde bu atölyede çalıştıklarını yazar.⁴⁶

XVII-XVIII. Asırlarda Lvov’da Ermeniler petrol atölyesinden başka dikiş, dokuma, kuyumcu, resim vs. atölye ortağı olmamışlardır.⁴⁷ Ermenilerin kağıt fabrikası olup olmadığını belli değildir, fakat Ukrayna kağıt fabrikalarına malzeme getirirlerdi.⁴⁸ XIV. Asırda Lvov’da Ermeniler darphanede çalışmışlardır.⁴⁹

Kamenetski Ermeni atölyeleri kapatılınca onlar değişik alanlara yöneldiler.⁵⁰

Ana dilleri Kıpçak diline yakın olan Kırım Tatarca ve Türkçe bildikleri için Ermeniler bazen diplomatik işlerinde -tercüman, müşavir- bazen de diplomat olarak çalışıyorlardı.⁵¹ Ermenilerin bazen casusluk işlerinde yakalandıklarını veya casusluk işlerinde yardımcı olduklarına rastlanmaktadır.⁵² Ermeniler aynı zamanda askeri işlerde⁵³ veya esirlerin satın alınma veya değiştirme işlerinde de rol alarlardı. (Akt.KP.8, 149 ob, 229 ob, 235, 239, ob, 245 ob; Akt. KP.11, 14-15 ob, 38;

(40) N. K. Krivonos, K İstorii Armianskoy Kolonii vo Lvove Vo Ftaroy Polovini, XVII. Veka ; İstoriceskiy Sivyazi i Durujba Ukrainskogo i Armianskogo Narodov, Erivan 1971, III. baskı, sayfa 245.

(41) Setskiiy, Materyali Dila İstorii Tsehov Podolii, Kamenets Podolskiy 1904, 56; Akt. KP. 8, 59 ob/.

(42) Vladimirskiy-Budanov, a.g.e., 558.

(43) İ. Kis, Uçastiy Armian v Razvitii Remisla Lvova v XV-XVII Veka, İstorioeskiy Sivyazi i Durujba Ukrainskogo i Armianskogo Narodov, Kiev 1965. II. Baskı, 137-139.

(44) Baracz, Pamiatki Miasta Stanislawowa, Lwow 1858, 89-90.

(45) Simon Krzysztofowicz, Silwa Rerum Ksiedza Szymona Simona Krzysztofowicz, Kanonika Katedry Kamienieckiiy, Officiala Podolskiyego, Proboszcza Mohylowskiyego (1763-1808), Wud. Stanislaw Krzyzanowski, Odessa 1864, 38-48.

(46) Krivonos, K İstorii Armianskih Remeslennikov vo Lvove Perviy Polovini, XVII. Veka, İzv. An ArmSSR. Obşestve Nauki, 1962, no. 8, sayfa 243.

(47) T. Mankowski, Lwowskiy Cech Malarzy W XVI-XVII. Weka., Lwow 1936.

(48) Krivonos, Nekatariye Danniye A Bibliatekah Armian V Lvove Veka XII., İstoriko Filolociskiy Jurnal, AN. ArmSSR, 1963, No. 1, 272.

(49) Setskiiy 1895, 127.

(50) Setskiiy, Materyali, 12.

(51) İ. A. Linichenko, Galitskiy Russi, 1894, 230.; Obşestvinnaya Rol Armian Proşlom Yugoapatniy Rassiyi, Çiteniya V İstoriceskoy Obşestve Nestora Letopistsa, Kiev 1895, Kitap 9, sayfa, 6-10; V. Baranowski, Ormanie w Sluzbie Dyplomatycznej Rzeczpospolitej, Mysl Karaimska I, 1946, 12.

(52) Krivonos 1971, 248.

(53) F. P. Şevçenko, Armiani Ukrainskom Kazakskom Voyski XVII-XVIII. Veka, İstorioeskiy Sivyazi i Durujba Ukrainskogo i Armianskogo Narodov, Kiev 1965, Baskı II., 90-93

Akt. KP.12, 21; Akt.KP. 14, 56 vs). Ermenilerin bölgede başka alanlarda kültür, eğitim, mimarlık, basım vs. nasıl rol oynadıkları, kaynakların fazla olmasına rağmen pek araştırılmamıştır.⁵⁴

Buraya kadar Ukrayna - Rusya Ermenilerinin tarihi, meslekleri, örgütleri, mahkemeleri, dinleri hakkında bazen de ince detaylar vererek anlatmaya çalıştık. Şimdi de etnik oluşumları, kültürleri ve dilleri ile ilgili bilgileri aktaralım

Aleksandr Garkavets'e göre Ukrayna'da bulunan Ermenilerin Türkçe konuşanları XI. Asrın ortalarında Hıristiyanlığı kabul eden ve yabancı isimler alan putperest Kıpçak halkıdır. Kıpçaklarda çözülme başlayınca içlerinden bazıları Gregorian Hıristiyanlığı kabul ettiler ve Ermenilerle karıştılar. Ona göre Urumlar da Putperest Kıpçaklardandır. Bunlar XI. Asrın ortalarında Hıristiyanlığı kabul etmişler ve Grekçe isimler alıp, Bizans İmparatorluğunun vatandaşlığını ve himayesini de kabul etmişlerdi. Diğer bir grup ise Hazarlarla birleşerek Yahudiliği kabul ettiler. Kalan Kıpçaklar ise Müslümanlığı kabul ederek Kırım Tatarlarıyla karıştılar.⁵⁵ Erkekler dini nedenlerden ötürü girdikleri dine uygun isimleri daha çabuk kabullenirken kadınlar arasında eski isimlerin yaygın olarak kullanılmasına göz yumuldu. Kalafat'a göre Gregorian Türklerin büyük çoğunluğu Oğuz soylu idiler.⁵⁶

Kıpçak kelimesinin bir başka değişti Kuman olup Ruslar tarafından Polovtsi, Almanlar tarafından Falben, Ermeniler (Hayk) tarafından Xartes diye adlandırılıp anlamı 'Sarışın' demektir. Tıp olarak sarışın, renkli (mavi) gözlü, beyaz tenlidirler. Kırım Ermenilerinin büyük çoğunluğu da mavi gözlü ve sarışındırlar.

Bugünkü manada Ermeni kültürü içinde yoğun bir Türk kültür birikimine rastlamamız da görüşlerimizi doğrular. Ermeniler, doğrudan doğruya Gregorianlık mezhebine giren Türkler tarafından Türk kültürü ile

tanışmışlardır. Taş işçiliğinde kullanılan motifler ve mimari üslup ile 'Aşuh/Aşık'lık geleneği de bunların içinde sayılabilir.⁵⁷ Lübnan Ermenilerinin adadillerinin Türkçe olması da bizi aynı noktaya götürür. Bunlara Müslüman Türklerin 'Galagavurları, (Kale Kafirleri)' adını vermeleri de Anadolu Müslüman Türklerinin kendi ırkından gelse de Müslüman olmayanların topunu birden yabancı sayması, dışlaması neticesinde onların hatası olarak ortada durmaktadır.

II. Katerina döneminde Kırım'dan çeşitli vaatlerle çıkarılan Hıristiyanlar arasında Gregorianlar da vardı⁵⁸ ve bunlar da Hayk dilini pek bilmiyorlardı. İbadet dilleri de Türkçe idi. Kırım'dan 12.492 Gregoryan kadın ve erkek ayrılmıştı. Büyük göçe katılmayanların da büyük çoğunluğu, Gregorian mezhebinden olanlardı ve bunlar tüccar, esnaf ve sanatkar sınıfından toplam 228 kişi idi.⁵⁹ II. Katerina döneminde Kırım'dan çıkarılan Gregoryanlar⁶⁰ ilk köylerini Rostov yakınlarında, Nahçıvan-Don adıyla ve daha birkaç köylerin temelini attığı pek çoğunun esnaf ve sanatkar olduğu ve bunların da 1885'ten sonra bugünkü Ermenistan'ın kuruluşunda rol aldığı bilinmektedir.

Gregorian Kıpçak Türkçesi metinlerini ilk defa ilim alemine tanıtan, Ukraynalı, edebiyata ve sanata meraklı bir aileden gelen 1871 doğumlu Ağatangel Efim Krımskiy olmuştur.⁶¹ Krımskiy'in verdiği bilgilere göre bugünkü Ukrayna'nın Batı kesimlerinde bulunan Ermeniler 14. asırda Litvanya Tatarları, Karay kolonileri ve bir kısım Kumuklar ile birlikte yaşıyorlardı. 15. asrın sonlarına doğru bu Ermeni kolonisine, Osmanlıların Kefe'yi ele geçirmelerinden sonra yenileri eklendi.

(54) V. R. Grigoran, *İstoriî Armıyanskiy Kolonii Ukraini i Polşi, Armiani Padoli, Erivan 1980, 257- 284.*

(55) Aleksandır Garkavets, *Türksekiye Yazıkı na Ukraine, Almaata 1988, 18-19.*

(56) Kalafat, *a.g.m.*, 29.

(57) Yaşar Kalafat, Farklı Dini İnançlara Mensubiyet İtibariyle Türk Halk İnançları Çalışmalarında Metod ve Teori, *Türksoy*, X, Eylül 2003, 29-30.

(58) İvan Cuha, *Odissea Mariupolskiy Grekov*, Vologda 1993, 155-157.

(59) Cuha, *a.g.e.*, 158.

(60) Cuha, *a.g.e.*, 158.

(61) A. E. Krımskiy, *Türki, ih movi ta literaturi*, 1930.

Daha sonra bu Ermeniler, Litvanya Tatarları, Karaylar ve Kumuklar gibi Türk dilini terk ederek Polonca, Rusça ve Ukraince konuşmaya başladılar. Krımskiy'in bu görüşlerine katılmamız pek mümkün değildir. Onlar Gregorian Kıpçaklardır ve bu dine girdikten sonar Ermenilemişlerdir. Arcioni'de bu görüştedir.⁶²

Gregoryan Kıpçaklar konuştuıkları dili 'Hıpçak Tili, Kıpçak Tili, Kıpçakların Tili, Bizim til, Tatarça' olarak adlandırıyorlar. Metinlerde bir iki yerde geçen 'Türkçe' ve 'Türkmen' kelimeleri aşağılayıcı bir anlam içermektedir. Bu adlandırmada dinin etkisi olduğu gibi, o dönemlere ait adlandırma da geçerli olabilir. Eğer bu yüzyılda Osmanlı sahasına bakar isek 'Türkmen' ve 'Türk' kelimelerinin de aynı anlamda kullanıldığını görürüz. Krımskiy'in yukarda bahsettiğimiz görüşleri doğru olsa idi ibadet, ticaret, aile içi ve hukuki dillerinin bile Türkçe olmaması gerekirdi ve kendi dillerini Kıpçak dili diye adlandırmazlardı.

Oluşumuna göre Gregoryan Kıpçakların dili, yine kendi ifadelerine göre Kıpçak Türkçesidir. Bu dil Kırım topraklarında gelişimini devam ettirmiştir. Yapı özelliklerine göre Karay Türkçesinin Trakay ağzına, Kuman Türkçesine, Urum Türkçesine ve Kırım Tatar Türkçesinin Yalıboy ağzına yakındır⁶³ ve bunlar da Kıpçak Türkçesi özelliklidir veya Kıpçak Türkçesi grubuna girerler.

Krımskiy'den sonra onun öğrencisi Timofey İvanoviç Grunin Gregorian Kıpçak yadigarları üzerinde çalışıyor ve Kıpçak, Urum, Kırım-Tatar, Kırımçak ve Karaim Türkçeleri ile Gregorian Kıpçak dilinin benzerliklerini tez olarak takdim eder. Grunin, Gregorian Kıpçak Numunelerinin, 1559-1567 yılları arasında tutulan 298 adet el yazmasını neşretmiştir. Bu neşirler içinde II. Dünya savaşı esnasında yandığı söylenen ve işin tuhafı kendisi tarafından da yayınlanan kitaplardan da vardı. Yanan kitaplardan birinci kitabı da kendisi neşretmişti. Grunin'e göre Anadolu'nun Doğu ve Kuzeydoğu'sundan ayrılan

Ermeniler, Kırım ve Besarabya'da Kıpçaklarla birlikte yaşamışlar. Ona göre Gregorian dine giren Kıpçaklar da vardır. Ermanistan'ın Şirak vilayetinde, şimdiki Arıç köyünün eski adı Kıpçak'tır ve 12. asırda bu köyde Hıpçakvank Manastırı (Kıpçak Manastırı) inşa edilmiştir ki o manastır bugün dahi durmaktadır.⁶⁴

Tuncer Gülensoy'un Türkçe El Kitabı'ndaki, Türklerin Kullandığı Alfabeler bahsindeki görüşlerine son dönemde konu hakkında yapılan çalışmalar ışığı doğrultusunda katılamayacağız. Onlar Kıpçak Türkçesini sonradan öğrenmiş Haykılilar değil, sonradan Hayklaşmış Kıpçak ve Oğuz gruplarıydı.⁶⁵ Ayrıca, bu eserler Almanlar'ın geri çekilmeleri sırasında da, yanıp kül olmamıştı. Bu eksik bilgiye Grunin de sahipti,⁶⁶ dünyanın çeşitli yerlerinde mevcudiyetlerini devam ettiriyorlardı. Bir diğer husus da el yazması Gregorian Kıpçak dil yadigarları 307 adet değil, sadece Grunin'in neşrettiklerinin sayısı 298'dir. Ulaşılamayanlar da esasa alınır sa metinlerin bundan çok daha fazla miktarda olduğu görülecektir.

Gregorian Kıpçak Metinleri'nin Luvov'da sadece bir kısmı kalmış. Diğerleri çeşitli şekillerde dünyaya dağılmış. Dağılım alanları ise Ukrayna'nın Luvov şehri dahil olmak üzere şöyle: Ukrayna: Luvov ve Kiev, Avusturya, Ermenistan, Hollanda, Polonya, İtalya, Rusya, Romanya ve Fransa.

(62) M. A. Aracioni: 1356'da Ermenilere onların 'kanunlarına' göre kendi mahkemelerini kurmaya izin verilmişti. Bu kitaptaki yazılar Ermeni alfabesiyle ama Türk (Kıpçak) dilindeydi. Günlük hayatında Ermeniler Türkçe konuşmaktaydılar kendi dillerinde ise sadece dini ayinleri geçmekteydi. Ermeni Kıpçak dili Grek, İslav, Ermeni dil özelliklerini taşımaktaydı. Kırım ve Batı Ukrayna ticari zanaatkar kolonilerinde dokümanlar ve literatür eserleri Ermeni Kıpçak dilinde yazılırdı.

Ermenilere ne oldu ve neden onlar Kıpçak dilinde konuşmaya başladılar? Bu soru uzun zamandır bilim adamlarını ilgilendirmektedir. Çünkü onların ellerinde 'Codex Cumanicus' adlı eser vardı. Bu eser herhalde 1324-1325 yıllarında Kaffa'da düzenlenmişti. Bu kitapta XIV. Asırda Kara deniz şehirlerinde konuşulan canlı dilin özelliklerini taşımaktadır. Bazı bilim adamları bu dili Ermeni Kıpçak diline benzediğini söylerler. Lengüistik bilim adamları dilin araştırmasını yaparken bunlar etnik Ermenileri değil de Kıpçaklar olduğunu söylerler. Kıpçaklar yarımadaya putperest olarak gelmişlerdi daha sonra Hristiyan dinini kabul ettikten sonra Grigoryan veya 'monofizit' olmuşlardı.

(63) Garkavets, *a.g.e.*, 12.

(64) Garkavets, *a.g.e.*, 7.

(65) Gülensoy, *a.g.e.*, 299.

(66) Garkavets, *a.g.e.*, 6.

Gregoryanlar arasında 12 hayvanlı Türk takviminin kullanılması ve Karay-Kırımçaklarda olduğu gibi İslam öncesi gün adlarından bazılarının kullanılması bize ilginç gelmektedir. Palkanov'a göre insanlar her şeyi değiştirebilir. Takvimlerini ise çok zor değiştirirler. Araştırmacı yazar Kırımçak asıllı Rebi Devid İliç ise Filistin'den gelme Yahudi olmadıklarını ispat etmek için takvim ve gün adlarını delil olarak sunmaktadır.⁶⁷

Sıçhan yılı, Buğa yılı, Bars yılı, Hovyan (tavşan) yılı, Balıh yılı, Yılan yılı, At yılı, Hoy(Koyun) yılı, Maymun yılı, Tavuh yılı, İt yılı, Tonguz yılı Gregoryanların kullandığı takvimin yıllarıydı. Haftanın, Kіçiyaynakün, Aynakün, Şabatkün, Bayramkün, Ayaskün, kankün, Çubuhvuruşgankün gibi günlerinin olması da Gregoryanların Kıpçak Türkçesini sonradan değil, en eskiden beri bildiklerini göstermektedir.

Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinleri ile ilgili en fazla kaynak ve detaylı yayın da Garkavets'e aittir. Halen Kazakistan'ın Almaata şehrinde yöneticisi olduğu Deşti Kıpçak Enstitüsü'nde, bütün dünyadaki Gregoryan Kıpçak metinlerinin bir araya getirilmeye çalışıldığı arşivin de yegane sahibidir. Kendisiyle birlikte yapmış olduğumuz 6 ay süreli çalışmalarımızda bu arşiv belgelerini görme imkanına kavuştuk. Son dönemlerde Gregoryan Kıpçak Türkçesi dil bilgisi çalışmalarına ve sözlüklerine yönelmişti. Mevcut yayınlarının içinde Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I⁶⁸ ve II⁶⁹, Töre Bitigi (Armiyano Kıpçakskiy Sudebnik 1519-1594),⁷⁰ Armenian Kıpçak Psalter 1575/1580,⁷¹ Türkskiy Yazıki na Ukraine,⁷² Kıpçakskiy Yazıki, Kumanskiy i Armiyano-Kıpçakskiy,⁷³ E. Hurşidiyan⁷⁴ en önemlileri olarak sıralanabilir. Garkavets tarafından her geçen gün bu tür metinlerin yenileri neşredilmektedir.⁷⁵

Şinasi Tekin'in aktardıklarının dışında, Türkiye'de Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinden ilk detaylı bilginin tarafımızca

yayınlandığını söyleyebiliriz.⁷⁶ Bu yayından önce hazırlanan ama sonra kitap halinde yayınlanan Nadejda Çirli'nin Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Alış Bitigi⁷⁷ söylenebilir. Ancak şurası da unutulmamalıdır ki buraya kadar saydıklarımızın dışında, Türkologlardan ve Ermeniler üzerinde uzmanlardan, Gregoryan Kıpçak metinleri üzerine pek çok şöhretli bilim adamı çalışmıştır. V. A. Gordlevskiy, V. R. Grigoran, T. İ. Gurunin, Y. R. Daşkeviç, İ. A. Abdulin, V. V. Bartold, S. R. İzidinova, S. Koloncan, N. K. Krivanos, A. Y. Kırmskiy, A. K. Kurışjanov, S. E. Malov, E. N. Necip, E. Petrosyan, A. N. Samayloviç, K. K. Yudahin, W. Bang, Necip Asım, J. Antoni, P. N. Akinian, F. Bischoff, O. Blau, J. Deny, V. Drimba, A. Von Gabain, T. Kowalski, L. Ligeti, M. Malowist, T. Mankovski, J. Nemeth, W. Radloff, E. Tryjarski, A. Zajaczkowski bunlardan bazılarıdır.

XVI. Asırdan XIX. Asra kadar kalan Kamenets- Podolskiy üniversite binasında bulunan Ermeni mahkemesinin 32 kitabı Kiev arşivine getirilmişti. 1894'te Moskova Arkeoloji Derneği H.İ. Kuçuk-İoannesova'ya bu belgelerin araştırmasını yapmak için göndermişti. O çözümlmek için Türkçe yazılmış XVI- XVII. Asra ait birkaç adet iddiamelelerin kopyasını alıp Moskova'ya getirir. Arkeoloji Derneği komisyon kurup F. Korş, S. Sakova ve A. Kırmskiy'e getirilmiş dokümanların çözümlemesini ister. 1896'da çalışmaların sonucunu F. Korş lengüistik bir rapor halinde sunar. 1912'de Türk Ermeni metin örneğini Zebur'un 50'ci mektubunu Kraelitz-Greifendorst İsviçre'de yayınlanmıştı.⁷⁸

(67) bkz. Erdoğan Altunkaynak, Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karaylıları, Haarlem 2006; Kırımçaklar, Tarih-Kültür, Haarlem 2006.

(68) Almatı 2002.

(69) Almatı 2004.

(70) Almatı 2003.

(71) Almatı 2001.

(72) Kiev 1988.

(73) Alma-Ata 1987.

(74) Almatı 2001.

(75) bkz. <http://www.qypchaq.unesco.kz/Garkavets-En.htm>

(76) Altunkaynak, Gregoryan Kıpçakların Dil Yadigarları, Karadeniz Araştırmaları IV, Çorum 2005, 21-38.

(77) 2005, Haarlem, Netherlands.

(78) Efim Kırmskiy, Tvori v Pyati Tomah, Naukova Dumka, Shadostvo 1974, 512-513

Devamında Kırmiskiy Ermeni-Kıpçak dilinin J. Deni⁷⁹ve Tedeuş Kovalski'nin⁸⁰ dediği gibi XIII-XIV. Asra ait 'Codex Cumanicus'esiyle, Luts Karayların ve Kumuk dili ile benzeştiğini yazar.⁸¹ Yani o dillerle o zamana kadar az çok araştırılmış Batı Kıpçak dillerine benzer.

Seneler geçtikten sonra II. Dünya harbinde kaybolan 1559-1567 senelerine ait Kamenets Podolskiy şehrini Ermeni mahkemesinin sicillerinden Grunin 298'ini yayınladı.⁸²

Omelyan İosipoviç Pritsak üç ciltlik 'Türk Filolojisinin Temelleri' kitabında Gregoryan Kıpçak dilinin kısaca özetini vermiştir.⁸³ Gregoryan Kıpçak yazılı belgeler Gregoryanların ekonomi, politik ve kültür hayatlarını kapsamaktadır. Günümüzde yazılı belgelerini altı gruba ayrılmaktadır.: Tarihi vakalar, kanuni evraklar ve mahkeme kayıtları; filolojik çalışmalar; din, ayin edebiyatı; edebi eser; tabii bilimler edebiyatı.

Ukrayna Gregoryanlarının mutfağı zengindir. İran, Türk, Bizans mutfağından örnekleri sentez halinde bulabiliriz. Genel olarak da Selçuklu mutfak kültüründen fazlaca etkilendiği, özellikle ekmek pişirme ve saklama yöntemlerinin geleneksel olduğu ve sebze kullanımının yaygın ve çok çeşitli olduğu bilinmektedir.

Mimari unsur olarak evler, köprü, han, hamamlardan ziyade ibadethaneler mevcuttur ve bunlar da taş işçiliğinin güzel örnekleridir. İşçilikte geleneksel Türk motifleri kullanılmıştır. Kefe'deki Arhangel Cebrail ve Mikail Kilisesi 1406 yılına mahsustur. Bahçesaray'da Grigori Prosvetitel Manastırı XV - XVI. Asırlarda inşa edilmiş 1751 senesinde depremlerle tahrip olmuştur. Manastırda çeşitli şekillerde haç oyma ve kakmalar bulunmaktadır. Eski Kırım'da Aziz Stepanos adına kurulan manastırın 1751 depreminde yıkılmasından sonra yerine Surp-Haç manastırı ve kompleksi kurulmuştur. Ermeni alimlerden Martiros Hrimetsi, Stepanos Tohatetsi burada dersler vermiştir. Daha sonra buradaki Er-

meniler Tuna boylarına göçmüş ve manastır boşalmış, yerine Aziz Georgi adına kilise inşa edilmiştir. 1980'lerde başlayan restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

Haçkarlar, yani haç taşları Gregoryanlara mahsustur. Yanları ikiye bölünen büyük bir haç ve onun üstünde oyulan güneş kurslarına rastlanır. Bu ikisi birlikte hayat ağacını temsil eder. Pek çok yere dikilir veya mezar taşı olarak kullanılır. Bir yerde zafer taşı olarak da veya yeni bir bina inşa edilirken de kullanılır.

Ukrayna Gregoryanlarının atasözleri ve deyimleri de Türk deyim ve atasözleriyle paralellik gösterir. "Can desen can iştirsin; Bıçakla oyun olmaz; İyiliğe iyilik yapmak her kişinin karı, kötülüğe iyilik yapmak er kişinin karı; Misafir evin gülü; Her çiçeğin kendi kokusu var; Adın çıkacağına canın çıksın; Aza razı olmayan çoğu bulamaz; Unu biz çektik baklavayı başkası yiyor; Girenken nasıl çıkaçağını düşün; Mal canın yongası; Ayağını yorganına göre uzat vs."

Ermeni kadın giysileri klasik şark usulüdür. Tek farkı muhakkak kırmızı bir unsurun bulunmasıdır. Başlıkları altın dizilidir. Ziyet eşyalarından çok hoşlanırlar.

Sonuç olarak, "Ermeni" bir milletin adı değil "Gregorian" mezhebine inananların ortak adıdır. Ermeni denilen toplumu oluşturan farklı etnikler vardır ki bunlar Farslar, Türkler, Ruslar Kafkas kavimleri ve Hayk etnikleridir. Ukrayna Ermenilerinin Kırım'a gelişleri XI - XII. Asra gitmektedir.

Ukrayna Gregoryanlarının Kıpçak Türkçesi ile konuşmaları, yazışmaları, ibadet etmeleri, ticaret yapmaları, yargılanmaları onların anadilinin Türkçe olmasından kaynak-

(79) Deny Les Indications Sur des Textes Inédits en Türk-Kiptchak-Coman, Jurnal Asiatique, 1921, XVIII, 134-135

(80) Kowalski T, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Krakow 1929, 59, 57

(81) Kırmiskiy a.g.e., 514.

(82) Hazırlayan; Grunin, Dokumenti na Polovetskom Yazıke XVI v. , Moskova Nauka 1967, 430.

(83) O. Pritsak, Armeno-Kiptschakisch, Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden 1959, 81- 87.

lanmaktadır. Anadili Türkçe olan bu Gregor-yanlar, Kıpçakların çözümlerinden sonra Gregoryanlığı seçen Kıpçak topluluklarıdır.

Ukrayna Gregoryanlarının takvimi 12 hayvanlı Türk takvimidir.

Ukrayna ve Kırım Gregoryanları ticaret ve sanatta çok ileri, tarım ve ziraat ile birlikte tercümanlık, elçilik, arabuluculuk veya casusluk faaliyetleri ve meslekleri icra etmişlerdir. Kendilerine ait dili ve yasaları Türkçe olan mahkemeleri vardır. Zamanla, dini nedenler de beraberinde katkılı olarak Türkçeyi bırakmışlardır. Ancak dünyanın neresinde olur ise olsun dillerinde Türkçe kelime sayısı oldukça fazla, hatta hayk dilinden bile fazladır.

II. Yekaterina döneminde Kırımdan göç etmeleri için devlet politikası neticesinde Kırım'dan çıkmış ve bugünkü Rusya Federasyonundaki Rastov-na-Donu ve Nahicevan - na Donu şehirlerine yerleşmiş ve kuruluşunda etkin rol oynamışlardır.

Kafkasya'da bir Ermenistan kurulması için çaba sarf eden Rusya'nın politikalarına uygun olarak, Rus ordusunda ve yönetiminde aktif rol oynamış ve bugünkü Ermenistan'ın kurulmasını sağlamışlardır. Bugünkü Ermenistan'ın kuruluşunda başrol oynayan Rastov - na Donu Gregoryanlarıdır.

Mutfak kültürleri, mimari unsurları, atasözleri ve deyimleri, ahlak anlayışları Türk toplumlarıyla paralellik gösterir.

Kaynaklar

A. Przedziecki, *Podole, Wolyn, Ukraina, Obrazu Miejsca i Czasow*, I, Wilno 1841.

Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.

Ağatangel Efimoviç Krımskiy, *Tvori v Pyati Tomah, Naukova Dumka, Shadoznastvo* 1974

Agatangel Yefimoviç Krımskiy, *Türki, ib movi ta literaturi*, 1930

Aleksandır Garkavets, *Turkskiye Yazıki na Ukraine*, Almaata 1988.; II. Baskı Almaata 1996.

_____, *Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye*, C.1, Almatı 2002.

_____, *Urumi Nadazovya*, Almaata 1999.

D. Drüll, *Der Codeks Cumanicus, Entstehung Und Bedeutung*, Stuttgart 1980.

Dodatek Tygodniowy Przy Gaziecie Lwowskiej 1857, No 44; No: 45; No: 46.

E. Setsinskiy, *Gorod Kamenets Podolskiy*, Kiev 1895.

Erdoğan Altınkaynak, *Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karaylar*, Haarlem 2006.

_____, *Kırımçaklar, Kültür - Tarih - Folklor*, Haarlem 2006.

_____, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları*, İstanbul 2008.

F. Brun, *Çernomorye*, Odessa 1880.

F. Macler, *Rapport Sur Une Mission Scientifique En Galicie Et En Bukowine, Revue es Etudes Armeniennes*, Paris 1927.

F. Müller, *Zwei Ermenischen Inschriften Aus Galizien Und Die Gründungsurkunde Der Armanischen Kirche in Kamanetc Podolsk, Sitzungberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu, Wien*, 1896; 5-7

F. P. Şevçenko, *Armiani Ukrainskom Kazakskom Voyski XVII-XVIII. Veka, İstoriçeskiy Sıvyazi i Durujba Ukrainskogo i Armiyanskogo Narodov*, Baskı II. Kiev 1965.

G. Alişan, *Kamenits, Taregrik Hayots Lebastani Yey Rumeniyo Havestçeyay Yauryeluatsovk*, Venedik, 1896.

G. P. Pingiran, *Z İstoriy Borotpiy Ukrainskih Verminiv Proti Nasilnitskogo Zaprabadjnya Uniyi v 30 Rokah XVII. Veka, Naukova İnformatsiniy Būleten Arbi-vnogo Upravleniya, YRSR* 1963, No. 5.

Georgiy Bagdikov, *Kratkaya İstoriya Donskiñ Armiyan, Rastov-na-Donu (?)*

Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Trabzon 2013.

İ. A. Linçenko, *Obşestvinnaya Rol Armian Proşlom Yugoapatniy Rassiyi, Çiteniya V İstoriçeskoj Obşest-ve Nestora Letopista*, Kiev 1895.

İ. A. Linçenko, *Çerti İz İstorii Sasloviy v Yugo Zapodniy, Galitskiy Russi XIV - XV Veka*, Moskova 1895.

İ. Kis, *Uçastiy Armiyan v Razvitiı Remisla Lvova v XV-XVII Veka, İstoriçeskiy Sıvyazi i Durujba Ukrainskogo i Armiyanskogo Narodov*, II. Baskı, Kiev 1965.

İ. P. Kripyakeviç, *K Vaprosu o Naçale Armiyanskoy Kalonii vo Lvove, İstoriçeskiye sıvyazi i Drujba Ukrainskogo i Armiyanskogo Narodov*, Kiev, Nauk, Dumka, 1965.

İsrafil Abbasov, "Ermeni Elifbası ile Yazıya Alınmış Azerbaycan Dastanları ve Dastan Şe'irleri", *Azerbaycan Şifabi Halg Edebiyatına Dair Tedkikler-7*, Bakı 1987.

- İstoričeskiy Sıvyazi i Durujba Ukrainskogo i Armiyanskogo Narodov*, III. Baskı, Erivan 1971.
- Ivan Cuha, *Odissea Mariupolskih Grekov*, Volodga 1993
- J. Antoni, *Zameczki Podolski na Kresach Multanskich*, Krakow 1869.
- J. Deny Les Indications Sur des Textes Inédits en Türk-Kıptchak-Coman, *Jurnal Asiatique*, 1921,
- K. Matwijowski, *Prawo Ormiańskie w Dawnej Polsce*, Lwow 1939;
- K. Yezan, *Nasilstvinnaya Uniya Armian Polši s Rimskoy Serkviyu*, SPb, 1884. (Fotokopi)
- Krivos, K İstoriı Armıyanskih Remeslennikov vo Lvove Perviy Polovini, XVII. Veka, *İzv. An ArmSSR. Obşestve Nauki*, 1962, no. 8.
- L. S. Haçikan, *Noviye Materiali o Derevney Armyanskoy Kolonii v Kieve, İstoričeskiye Svyazi i Drujba Ukrainskogo i Armyanskogo Narodov*, I, Erevan 1961.
- M. Oles, *The Armenian Law in the Polish Kingdom*, Roma 1966.
- M. A. Aricioni, *Armenian v Ukraine*, Donetsk, (?)
- M. Bışkants, *Çanaparnordutiun i Lebastan Yey Yayl Ko-Mans Bnakals i Haykazants Serelots i Nabneats Ani ka-akin*, Venetik 1830. (A. Garkavets'den aktarma)
- M. Malowist, *Kafa Koloniya Geneuenska na Krumiye i Problem Wschodni W Latch 1453 - 1475*, Waşşova 1947.
- M. V. Vladimirskiy-Budanov, *Nemetskoye Prawo v Polşe i Litve*, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Proşşeniya* 1868, Bölüm 11
- N. K. Krivos, K İstoriı Armıyanskoy Kolonii vo Lvove Vo Ftaroy Polovini, XVII. Veka; *İstoričeskiy Sıvyazi i Durujba Ukrainskogo i Armiyanskogo Narodov*, III. Baskı, Erivan 1971.
- N. K. Krivos, *Nekatarıye Danniye A Bibliotekah Armian V Lvove Veka XII., İstoriko Filolociskiy Jurnal*, AN. ArmSSR, 1963, No. 1
- Nadejda Çirli, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı, Algış Bitiği*, Haarlem 2006.
- Nevzat Özkan, *Türk Dünyası*, Ankara, 2001.
- O. Balzer, *Porzadek Sadow i Spraw Prawa Ormiańskiego Z. R. 1604/Wyd*, Lwow 1912.
- P. Golubovskiy, *Peçenegi, Türki i Polovtsi Donaşstviya Tatarov*, Kiev 1884.
- Roin Metreveli, *Kartlis Tsebovrebə*, Tbilisi 2008.
- S. Baracz, *Pamiatki Miasta Stanislawowa*, Lwow 1858. (Fotokopi)
- _____, *Rys Dziejow Ormiańskich*, Tarnapol 1869. (Fotokopi)
- Setsinskiy, *Materyali Dila İstoriı Tsebov Podolii, Kamenets Podolskiy* 1904. (A. Garkavets, aktarma)
- Simon Krzysztofowicz, *Silwa Rerum Ksiedza Szymona Simona Krzysztofowicz, Kanonika Katedry Kamieniyeckkiyj, Officiala Podolskiyego*, Proboszcza Mohylovskiyekogo (1763-1808), Wud. Stanislaw Krzyzanowski, Odessa 1864. (A. Garkavets, Aktarma)
- Sobraniye Aktov, *Otnasyaşsıysya k Abozreniyu İstoriı Armyansogo Naroda*, Moskova 1838.
- T. Gromnitskiy, *Gromniski, Ormianie w Polsce, Ensyklopedia Koscielna*, Waşşova 1891, 392-449
- T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Krakow 1929.
- T. Mankowski, *Lwowskiy Cech Malarzy W XVI-XVII. Weka*, Lwow 1936.
- Timofey İvanoviç Grunin, *Dokumenti na Polovetskom Yazıke XVI Veka*, Moskova Nauka 1967.
- Timofey İvanoviç Grunin, *Pronavoznaydeni Polovetski Dokumenti*, 1930.
- Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, Kayseri 1994.; *Türkçe El Kitabı*, Ankara 2000,
- V. Baranowski, *Ormianie w Sluzbie Dyplomatycznej Rzeczypospoliteje, Mysl Karaimska I*, 1946.
- V. Mikayelan, *İstoriya Armyanskoy Koloniy v Krimu*, Erivan 1965.
- V. R. Grigoran, *İstoriı Armıyanskiy Kolonii Ukraini i Polši, Armiani Padoli*, Erivan 1980.
- V. S. Kulçitskiy, *Armıyanski Sudebnik Mhitara Goşa i Yego Prımıneniye v Lvove, İstoričeskiy Svyazi i Durujba Ukrainskogo i Armiyanskogo Narodov*, Nauk - Dumka II., Kiev 1965, 147.
- Virmenski kolonii na Ukraini, *Radanska Ensiklopediya İstoriı Ukraini*, Kiev 1969.
- Yaşar Kalafat, *Farklı Dini İnançlara Mensubiyet İtibariyle Türk Halk İnançları Çalışmalarında Metod ve Teori, Türksöy*, X, Eylül 2003.